

»Ponoči je hladneje kot zunaj«: zagrebška grafitarska scena^{1*}

Kdo od nas ni vsaj enkrat poskušal v zid neke stavbe vrezati svojega imena ali imena svoje ljubezni, imena razreda ali kakšnega pomembnega datuma iz svojega življenja? Takrat smo govorili: »Bil sem tu, prisvojil sem si ga, morebiti ga bom ponovno našel na istem mestu.« Tega »vandalizma« ne moremo pojasniti samo z rušilno močjo. V tem dejanju lahko prepričljivo vzremo preživetveni instinkt tistih, ki ne morejo zgraditi piramid ter katedral in si zato želijo zapustiti vsaj svoje ime naslednikom. To je instinkt, ki želi potolči usodo eksistence. Vse to izzove močna čustva, ki, da bi se fiksirala, vabijo k sebi kamen, zid, lubje nekega drevesa itd.

Vrezati nekaj v zid je enako kot najti staro ljudsko gesto, obenem pa je to tudi star način odkrivanja sveta. Takšni znaki nosijo v sebi veliko moč fascinacije. Besede in podobe, ki se pojavijo na zidu, zavzamejo mesto očitnosti, ki je preprosta in silna obenem. Beseda tu postane dejanje, slika pa orodje magije. Grafiti nas zato lahko prevzamejo kot dogodek, kot nenadna razširitev sveta. Bolj kot katerikoli umetniški izraz so izpostavljeni fotografiranju. Če z objektivom ne reagiramo takoj, grafiti usodno izginejo. Pisec ali risar, ki se spontano izraža na zidu, mar ni to družbeno dejstvo *par excellence*? To je življenjska potreba, orožje proti silam, ki to potrebo ogrožajo, prvobitna svetilka v mraku.

Zaščitnik zasebne lastnine, branik reda – zid – nase sprejema protest, psovko, iskanja in vse mogoče politične, seksualne in socialne strasti. Beseda, napisana z roko, narisana z velikimi črkami, pusti močnejši vtis kot katerikoli plakat. Če je še oživljena s čustvi ali z besom geste, zlomi vse pregrade, postane termometer družbenega življenja. Bolj ko raste temperatura družbe-

^{1*} Pričujoči članek je skrajšana in prirejena različica besedila *Umjetnost ulice: zagrebački grafiti 1994-2004*, ki je bilo natisnjeno v katalogu istoimenske razstave v Muzeju grada Zagreba leta 2004. Za naslov članka smo izbrali poslovenjeno različico enega izmed nenavadnih zagrebških grafitov, ki jih avtor obravnava ob koncu tega besedila. (op. ur.)

nega življenja, bolj zid postaja prekrit z grafiti. Obtožbe, besede pomiritve, tožbe in slogani se na zidu goreče spopadejo. Očitno je, da vsi režimi sovražijo grafite, ki so tako rekoč vedno subverzivni. Posebne službe jih brišejo na enak način, kot trgajo plakate s prepovedanih mest. Toda tisti, ki so bili izbrisani, v resnici za seboj puščajo sled. Takšna je zakonitost zidu.

Zid je vsem grafitom omogočil nekakšno enotnost stila, nekakšno družinsko vzdušje. Grafiti ne želijo reči nič več kot to, kar so, a so več od tistega, kar govorijo. Skrivnost njihove enostavnosti, skrivnost njihove deformirajoče moči, je osnovni oblikovni izum. Vpeljejo nas v samo srce prvotnega, prvobitnega, prvobitno pa je vedno stanje duše.

Slikovni grafiti^{1**}

Dogodki na družbenem in kulturnem področju konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih zlasti na Zahodu – vojna v Vietnamu, hipiji, problematiziranje avtoritet, festival v Woodstocku, smrt Hendrixa in Joplinove itd. – so našli odmev v generaciji zagrebških risarjev stripov, ki se je v sedemdesetih zbrala okoli časopisa *Polet* in ustanovila skupino *Novi kvadrat* (Ilić, Kordelj, Devlić), ki je pozneje, ko so njeni člani zapustili Zagreb, dosegla tudi svetovno slavo. Vzporedno z njimi je stripe ustvarjal tudi Danijel Žeželj, čigar dela so po letu 1986 pristala v številnih stripovskih antologijah po državah nekdanje Jugoslavije, v Angliji, Franciji, Švici, Italiji, Španiji itd. Preden se je leta 1991 preselil v London, je Žeželj na modrih kovinskih nosilcih Mosta svobode ob Savi pustil za seboj zanimive grafite rock pevcev, narkomanov in izgubljenih herojev, ki jih je v črnobeli kombinaciji z dodanimi besedili raznih kantavtorjev risal na kvadratno podlago stripovskih sličic. Toda to so bili še zadnji grafitarski ostanki »hipijevske generacije«, katere primat je že vztrajno prevzemala mlajša »hip-hop generacija«.

Na zagrebške ulice so *slikovni grafiti* prišli sredi osemdesetih let dvajsetega stoletja. Takrat so skupine grafitarjev začele popolnoma neopazno, spontano in postopoma s svojimi stiliziranimi imeni prekrivati brezizrazne mestne zidove. S temi dejanji so se poskušale zopetaviti dotedanjemu brezosebneemu sivilu mesta. Toda legalno organizirana akcija »preurejanja« mesta, ki jo je spodbudila Univerzija 1987 (spomnimo se zidu na Branimirjevi ulici, ki so ga poslikali akademski slikarji), je ublažila, upočasnila in navsezadnje ukinila takratno zagrebško grafitarsko subkulturo.

S pomočjo mladih kolovodij s Srednje šole za uporabno umetnost in oblikovanje, rojenih v sedemdestih,² se je grafitarska subkultura začela ponovno razvijati na začetku devetdesetih. Šlo

^{1**} S slikovnimi grafiti avtor misli na *subkulturne grafite*, tj. na tage, bomberje, piece ipd., ki jih ustvarjajo pripadniki grafitarske subkulture (op. ur.).

² Nekateri izmed njih so kasneje postali študenti Grafične fakultete ali Akademije likovnih umetnosti.

je za skupino prijateljev, ki jih je povezoval isti interes: hip-hop kultura, še posebej pa grafiti. Med njimi je bil tudi Slaven Kosanović, ki je konec osemdesetih pod psevdonimom Lunar (prevzetim iz videoigre za ZX Spectrum *Lunar Jetman*) začel risati grafite po javnih površinah. Kot je povedal sam, je nanj najbolj vplival njegov prijatelj Krešimir Buden (s psevdonimom 2Fast), ki je takrat že risal na papir preprostejše grafitarske oblike. Med letoma 1989 in 1991 je

2Fast s prijatelji začel porisavati tudi prve zidove, in sicer v Vrapču in Gajnicah (bolnišnica, podhodi). Na začetku so ustvarjali s čopiči in barvami, a so hitro prešli na spreje, toda dejanska vrnitev slikovnih grafitov na zagrebške ulice se je zgodila šele leta 1992.

Tistega aprila sta Lunar in 2Fast ustanovila prvi hrvaški grafitarski crew YCP (Yo Clan Posse). Nedolgo za tem, med letoma 1992 in 1993, so Gordan Orešić (Gene), Krešimir Golubić (Leon) in Siniša Mazulović (Chek) ustanovili delovni crew, imenovan GSK (začetnice njihovih imen). Leta 1993 je nastal tudi prvi osiješki crew NWS (New Write Style), ki so ga ustanovili Vedran Kurtović (Base), Boris Kulundžić (Krs), Saša Takač (Esale) in Gor Penović (Pene). Pozneje sta se jim pridružila še Tin Hudolin (Sener) in Dubravko Milinković (Uno 1).

Lunar je svoj prvi samostojni grafit ustvaril leta 1993 na Strossmayerjevem sprehajališču. Na bližnjih Zakmardijevih stopnicah sta se mu s svojimi grafiti kmalu pridružila Gene in 2Fast. Na začetku se je vse odvijalo v ozkem krogu petih writerjev (Funar, 2Fast, Gene, Soe in Chek), kmalu pa so grafiti začeli prihajati tudi v druga mesta po Hrvaški in oblikovala se je cela nova generacija writerjev, ki so večinoma delovali v crewjih. Tako sta v Splitu nastala crewja STP (Splitski Pituri) in TSK (The Sick Kids), na Reki pa 187 CREW. V pospešenem ritmu so leta 1995 v Osijeku prvič organizirali zbor grafitarjev, imenovan Hit the Wall, takoj po tem pa sta se po Lunarjevi zaslugi povezala osiješki crew NWS in zagrebški crew YCP.³

Istega leta je v Zagrebu začel izhajati grafitarski časopis ZGB KAOS (glej www.zgbkaos.com), ki so ga najprej prodajali pod roko, potem pa v specializiranih hip-hop trgovinah in, denimo, v prodajalni stripov More Comics v Zagrebu. Poleg odličnih fotografij (prave »topografije« grafitov s Hrvaške in od drugod po svetu) smo v tem fanzinu lahko brali tudi besedila akademskega slikarja Gordana Orešića (Geneta), ki so obravnavala likovno problematiko grafitiranja. Tam so objavljali tudi kontaktne naslove, kar je močno poenostavilo komuniciranje med writerji, tako domačimi kot tujimi.

Na začetku so grafite v tajnosti ustvarjali tako na periferiji kot v samem središču mesta. Risali so – zlasti ponoči, z veliko mero adrenalina – na železniških postajah, ob progah na Borongaju, na Zahodnem kolodvoru ob Jagićevi ulici, na Glavnem železniškem kolodvoru ob Strojarski cesti, pa tudi na tramvajskih postajah, po tramvajih in drugih sredstvih javnega prevoza. Postopoma so se grafiti preselili s perifernih, zakotnih območij (kot so Most slobode in Jadranski most ob Savi, kjer so writerji uporabljali lestve, nadvozi v Zapruđu, Utrini in Zavrtnici, velike pentlje Slavonske avenije in Avenije Marina Držića in niz podhodov na Aveniji grada Dubrovnika), na

³ Postopoma se je ekipa YCP širila in leta 2004 so jo sestavljali naslednji člani: 2Fast, Raptor, Lonac, Worm, Task, Bruno, Dock, Base, Galiner, Crone, Baba, Rea, Time, Bomber in Lunar.

pasivne in neopazne zidove ob železniških progah (k Stari oljarni ob Širolini ulici in na zaledje objektov Študentskega centra ob Koturaški ulici), toda takoj zatem so prišli na dan tudi v samem središču mesta (na Ciboninem košarkarskem centru in na transformatorski postaji na Rooseveltovem trgu ter na Zakmardijevih in Aleksandrovih stopnicah). Ne glede na to so bila vseeno glavna začetna grafitarska središča, vse do legalizacije nekaterih lokacij leta 1998, osnovne in srednje šole ter gimnazije. To je povsem razumljivo, kajti ne le, da so med svojimi učenci skrivale potencialne writerje, temveč so jih tudi privlačile s svojimi širokimi ploskvami neporisanih zidov. Takrat se je profiliralo nekaj močnih središč: osnovna šola J. J. Strossmayerja s svojo znamenito pasajo proti Ilici, osemletka Kralja Tomislava, Julija Klovića, Tina Ujevića, Ivana Cankarja in Augusta Cesarca z otroškim vrtcem Duga in bližnjo Grafično šolo. Ta mesta so v nekaj letih postala izviri novih idej in stilov, katerih nosilci so bili vodilni zagrebški grafitarji in njihovi gosti, ki so skupaj vzgajali nove generacije mladih writerjev.

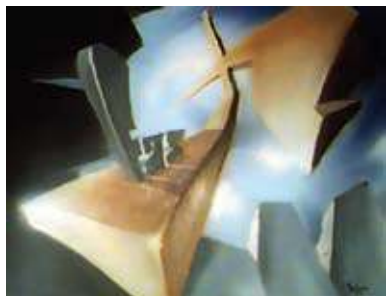

V kratkem obdobju so zagrebški writerji, ki so na začetku posnemali ameriško sceno, pozneje pa parirali evropski, vsak po svojem okusu in nagnjenjih absolvirali preproste »bubble« stile, 3D stile ter hitre in dinamične stile. Na začetku so uporabljali spreje Syntol, Prisma Color, Macota, Dupli Color, ki so bili precej vodeni, zatem solidnejše nemške produkte Sparvar, danes pa spreje Montana z značilno paletu barv.

Razstave, delavnice in festivali

Konec osemdesetih so novodobni grafiti v javnosti izgubili primarno oznako vandalskega dejanja in postali celovita neformalna oblika komuniciranja posameznikov in skupin med seboj in s širšim družbenim okoljem. Do tedaj izveninstitucionalen in vpadljivo čudovit fenomen grafitiranja je takrat začel postopoma vstopati na področje uradne kulture: začele so se grafitarske razstave, delavnice, festivali itd.

Leta 1996 so odprli »slikarsko« razstavo (razstavo skic in fotografij) s spremljajočo projekcijo diapozitivov, naslovljeno *Pisnost in likovnost grafitov*. Svoja dela so razstavljali Lunar, Badcat, 2Fast, Sener, Base, Hack, Crone in Lonac. V istem času je crew YCP/NWS sodeloval na mednarodni razstavi *A Tribute to Style* v Münchenskem Kahlmann Museum. Toda prva *uradna*

razstava grafitov v Zagrebu je bila med 18. in 28. februarjem 1998 v Galeriji Josip Račić, na njej pa so bila predstavljena dela generacije »devetdesetih«, tj. crewjev GSK in YCP/NWS. Razstavljeni so bili grafiti, narejeni z lak spreji na platno, kovino (aluminij) in plastične plošče, ter grafiti, narejeni s tušem, črnolom, barvnim tušem in flomastrom. Zagrebška skupina writerjev je leta 1999 v kljubu Gjuro II priredila razstavo *Fame Game*, na kateri so predstavili Lunarjeva in 2Fastova platna, fotografije del skupin YCP in NWS, dodali pa so jim tudi fotografije najboljših del nekaterih writerjev iz Nemčije, Nizozemske, Španije, Italije

in ZDA. Istega leta so v Galeriji Nova odprli razstavo *Projekt: Branimirova, grafiti 1999-2003*, ki sta jo organizirala zagrebški podmladek politične stranke HDZ in Center za kulturo in informacije Maksimir. Na njej so bile razstavljene izključno fotografije Luke Mjede (izbor, narejen izmed del šestdesetih grafitarjev, ki so sodelovali pri tem projektu). Leta 2003 je Lunar v Zagrebu razstavljal dvakrat. Najprej v Kulturnem centru Kaptol, kjer je predstavil več kot šestdeset malih risb, ki jih je risal v skicirko in so nastala najpogosteje spontano, včasih pa načrtno na performansih z DJ Phat Philliejem in pevko Ivano Kindl. Sledila je še razstava v eksotičnem baru in restavraciji Papaya na Šalati, naslovljena *Hello, my name is Lunar*.

Ker so grafiti del hip-hop kulture, člani YCP že od svojih začetkov sodelujejo z ekipo hip-hop navdušencev Blackout z Radia 101, s hip-hop sceno v Splitu, na Reki, pa tudi s hip-hop scenami iz drugih evropskih držav. V Zagrebu se organizirajo tudi tečaji za tiste mlade, ki jih zanima sprejarska umetnost. Leta 1997 je tako Center za mlade Suncokret prvič organiziral tečaj grafitiranja, ki sta ga vodila Lunar in 2Fast (pozneje je ta tečaj še dvakrat vodil Lunar), kmalu pa so različni zagrebški kulturni centri začeli organizirati svojevrstne likovne delavnice (šolsko-tečajnega značaja), ki so se ukvarjale s problematiko in procesom izdelave grafitov. Tako ima denimo Center za kulturo Trešnjevka od leta 1998 grafitarsko delavnico, ki poteka pod strokovnim vodstvom Tomislava Katinića (Worma). Podobno delavnico so leta 1999 ustanovili v Kulturnem centru Peščenica, in sicer pod strokovnim nadzorom akademskega slikarja Gordana Orešića (Genea). Delavnica vključuje teoretski del, v katerem je predstavljena zgodovina grafitarske umetnosti, grafitov ter značilnosti materialov in orodij za izdelavo grafitov, ter praktični del, v katerem se udeleženci delavnice ob uporabi različnih materialov in orodij pripravijo za ustvarjanje celovitih grafitarskih slik.

Prva festivala grafitov oz. *jama* na Hrvaškem sta se odvila leta 1994 na Reki in leta 1995 v Osijeku (slednji pod imenom *Hit the Wall*), potem pa so jima sledili še jami v drugih mestih. Leta 1999 so na Branimirjevi ulici v Zagrebu organizirali Night Shift Graffiti Jam. (Istega leta pa sta 2Fast in Lunar sodelovala tudi na jamu v Oeirasu na Portugalskem.)

Kot že rečeno, so zid na Branimirjevi prvič poslikali leta 1987 v času Univerzijade, ker so želeli poživiti pasivni, sivi prostor ob železniški progi. V tem procesu je sodelovalo triinpetdeset priznanih umetnikov, ki so ustvarili petinpetdeset del. Toda medtem je zid zbledel in leta 1999 se je pokazala potreba po novem, modernejšem, nekoliko drugačnem načinu okraševanja tega zidu. Ob Dnevu boja proti zlorabi mamil so Mestni center za prevencijo odvisnosti, Center za kulturo in informacije Maksimir in zagrebški podmladek HDZ organizirali nov projekt poslikave. Akcijo sta osmislila writerja Student (Branimir Sabljic) in Lunar: zid, ki je dolg 375 metrov in visok 3,5 metra, je dobil podlago iz svetlih tonov rumene barve, nanjo pa je vsak izmed sodelujočih writerjev »navrgel« svoje videnje obravnavane tematike – zlorabe mamil. S pomočjo

stiliziranih črk in raznih karakterjev, izbranih po svobodni izbiri, so nastali različni motivi, ki so jih ustvarili najbolj znani writerji s Hrvaške in gosti iz tujine.⁴ Porabili so 2300 pločevink spreja in dosegli fantastičen učinek: nastal je najbolj atraktiven writerski zid na Hrvaškem, največja dotedanja promocija sprejarske umetnosti na Hrvaškem.

Zagrebski writerji ne ostajajo le v Zagrebu, temveč potujejo po vsej Hrvaški. Tako so denimo Lunar, 2Fast in Gus leta 1998 na prošnjo čakovskega mestnega vodstva ustvarili komercialni mural »Zrinski in Frankopani« na domala 200 kvadratnih metrih površine, ki govori o zgodovini mesta. Takrat so v Čakovcu organizirali tudi prvi, četudi skromni grafitarski jam. Istega leta so bili zagrebski writerji udeleženci *Street Art Festivala* na Reki, leta 1998 dveh festivalov ulične umetnosti v Splitu, leta 1999 pa so v Pulju sodelovali na festivalu *Art & Music*, kjer so naredili grafit, ki je po svoji velikosti dosegel tistega čakovskega.

Istega leta so writerji iz Centra mladih Suncokret (Lunar, 2Fast, Akрил, Crone in Baba) v okviru akcije okraševanja mestnih površin z grafiti »oživili« štiridesetmetrski zid tovarne Sljeme v Sesvetah. Novembra 1999 so v nadaljevanju projekta Branimirova 1999–2003, katerega cilj je bil spodbuditi nastajanje urbane kulture v mestu, v dogovoru z ravnateljico klasične gimnazije na Križanovićevi ulici ustvarili enega prvih in največjih tematskih grafitov na Hrvaškem (razprostiral se je na šestnajstih kvadratnih metrih). Narejen je bil v črnobeli tehniki, motivi pa so zaobjemali obdobje od antike do renesanse z najbolj vidnim »Da Vincijevim« *homo universalisom* v središču. Projekt sta financirala Center za kulturo in informacije Maksimir in podmladek HDZ, sama gimnazija pa je priskrbela delovno gradivo. Ta tematski grafit so izdelali Baba iz Splita, Kultura iz Slavonskega Broda in Zagrebčani Akрил, Lunar, Sace in 2Fast. Toda writerji in »kritiki« s končnim izdelkom niso bili najbolj zadovoljni.

Leta 1999 je bil legaliziran dolg zid ob velikem avtomobilskem parkirišču na križišču Derenčinove in Martičeve ulice, ki je odprl nove možnosti nekaterim najbolj izpostavljanim writerjem. Svoje grafite so tam pustili Zagrebčani 2Fast, Lunar, Crone, Lonac, Akрил, Task, Tribe, Ghost z Reke, Baba iz Splita ter Bruno in Zer iz Vele Luke. Februarja 2000 je Gordan (Gene) na zunanji strani kluba Tvornica naredil napis »Valentinovo party«, ki je napovedoval, da bo vsako soboto drug writer z grafitom opozarjal na bodoče pomembne dogodke v Tvornici. Z željo po vzpostavitvi sodelovanja z drugimi grafitarji iz vse Hrvaške so za ta projekt angažirali tudi Kreša Golubovića (Leona), ki je svojčas urejal grafitarski fanzin ZGB Kaos.

Leta 2003 je v Rekreativnem centru MAT Sport na Borčecu v Zagrebu potekal še eden izmed grafitarskih jamov,⁵ med 31. januarjem in 8. februarjem leta 2004 pa so v okviru akcije *Labirint slika*, ki jo je v sodelovanju z Lunarjem organiziral Center za kulturo in informacije Maksimir, writerji na Kvaternikovem trgu v Zagrebu poslikali dvajset premičnih panojev, velikih

⁴ Sodelovali so writerji Akрил, Modul 8, Crone, Lunar, 2Fast, Lonac (Task) in RenMen iz Zagreba, Baba in Senk iz Splita, Ghost, Sly, Sec in Kode z Reke ter Galiner iz Osijeka, in pa writerke Snail iz Osijeka, Bome iz Splita in Zagrebčanka Revolt. Sodelovali so tudi Rolf Brehmer (Aikido), Uroš Djurović (Oktan) in Malte Nickau (Kobold) iz Berlina in Mason iz Dortmundu. Poleg omenjenih pa so na Branimirjevi pustili svojo sled še številni drugi, med njimi Oman, Shen, Spear, Reaper, Shape, Bar, Zen, Bacil, Deone, Asher, Triber, Lucas, Snol, BadCat, Askte, Kels, Chat, Sab itd.

⁵ Sodelovali so Bruno, Dock, Flame, Gene, Lunar, Rest, Sace, Saint, Senz in Worm; DJ Carlito, DJ Connect, DJ Nace in skupini Dopplereffekt in Target ter break dance skupine Feel da Panic, Freestyle Kings in Division F.A.K.E.

180 x 300 centimetrov. Sodelovalo je šestnajst writerjev, študentov in dijakov, ki so s svojim ustvarjanjem pritegnili številne Zagrebčane, vidno zadovoljne, da so priljubljeni »Kvatrić« pred končno ureditvijo ozaljšali z novimi vsebinami.

Eden največjih hip-hop festivalov, *Meeting of Styles*, ki je nastal v nemškem Wiesbadnu, se je leta 2002 razširil po vsej Evropi, po zaslugi Lunarja in Stupnija pa se je začel odvijati tudi v Zagrebu. Prvi zagrebški *Meeting of Styles, Graffiti Jam* je potekal med 23. in 25. majem 2003 na osnovni šoli Augusta Cesarca, Ferenčica 9a, pod pokroviteljstvom

Mestnega urada za kulturo,⁶ drugi *International Meeting of Styles, Graffiti Jam* z imenom *Rotor, Hall of Fame* pa se je odvijal 14. in 15. maja 2004, ko so writerji iz Hrvaške in iz nekaterih evropskih držav ob glasbi in številnih radovednejih in ljubiteljih urbane kulture porisali zidove eno leto pred tem legaliziranega prostora za grafitiranje na zahodnem novozagrebskem rotorju (v Savskem gaju).⁷ Tako se je začela grafitarska subkultura v Zagrebu čedalje bolj internacionalizirati. Iz enega izmed Lunarjevih intervjujev tako lahko izvemo, da je tukajšnja subkulturna grafitarska scena močnejša od »novih« scen v svetu, npr. japonske, tajske, mehiške, čilske, romunske in scen z območja nekdanje Jugoslavije, toda obenem veliko slabša od »starih« scen, kot so francoska, danska in močna nemška subkulturna grafitarska scena. Lunar v slogu pravega borca nadaljuje: »Še vedno smo sorazmerno novi v svojem poslu, a so nas že opazili kot pripadnike prihajajočih graffiti-nacij, denimo Poljske in Češke, z vodilnimi nacijami, kot so francoska, nizozemska in nemška, pa se bomo pomerili v prihodnosti.«

Komerciala

Se od grafitov lahko živi? Včasih da, povsem dostojno. Včasih ne. Zato večina writerjev ustvarja na dva načina. Kombinirajo tisto zunanje grafitiranje na, kot pravi Lunar, umazani, občasno prehladni, občasno prevroči in nevarni ulici ter notranje ustvarjanje, ki se omeji na dizajniranje in kreiranje v fini in topli, čisti in varni sobi. Včasih naročila prihajajo čisto spontano od zasebnih obrtnikov (čevljarja na Ilici, frizerja na Branimirjevi, prodajalne koles in motociklov na Ljubljanski aveniji, prodajalni usnjene galanterije na Savski, izdelovalca ključev na Maksimirski itd.), toda tudi velika podjetja in tovarne naročajo grafitarske poslikave.

⁶ Sodelovali so Base, Galiner, MckZone iz Osijeka, Sec, Krol, Mosk in Najki z Reke, Baba iz Splita, Saint iz Križevcev, Rea I iz Mostarja (BiH), Neol iz Tuzle (BiH), Wasco iz Ljubljane, Kriza, Dock, Bruno, Lonac, Tema, Miot, Task in Lunar iz Zagreba ter tujci loost iz Češke, Kryot in Rok 2 iz Avstrije, Yama Peeta, Made, Rieth, Soda, Sparky, Nolak in Wais iz Italije, Liv in Reb iz Grčije ter Bomber, Cazo, Baske in Sat 1 iz Nemčije.

⁷ Iz Italije, Grčije, Nemčije, Avstrije, Srbije in Črne gore, Bosne in Hercegovine ter s Hrvaške so prišli na jam naslednji writerji: 2Fast, Angel, Aorta, Aphera, Askte, Aster, Baba, Base, Biser, Cazer, Cazo, Chek, Chez, Crone, Dado, Dock, Eliot, Galiner, Gene, loost, Josh, Joys, Keos, Kult, Lack, Leon, Miss Limit, Live, Lunar, Lue, Made, MckZone, Peeta, Pfui, Pilot, Ren, Rock, Sace, Saint, Score, Sec, Sektor, Senk, Senz, Sine, Smack, Soda, Spazio, Task, Thema, Thorn, Worm in Yama.

Tako je leta 1999 po zagrebških ulicah vozil »Daewoo Matiz art tram«, ki je bil prvi z grafiti poslilani tramvaj na Hrvaškem. Ta tramvaj, popularno poimenovan tudi »Hip-hop tramvaj poželenja«, sta oblikovala 2Fast in Lunar, ki sta za izdelavo porabila trideset delovnih ur in na desetine pločevink spreja. Na tramvajevih zunanjih ploskvah, skupne velikosti petdeset kvadratnih metrov, sta naslikala deset malih Matizov v sodobnem 3D stilu. Tramvaj je dobil tudi nagrado *Malo zlatno zvono* na oglaševalskem festivalu Festo v Opatiji. Leta 2000 sta pri izdelovanju še enega tramvaja za isto blagovno znamko poleg omenjenih writerjev sodelovala še Malte Nickau (Kobolt) in Erick Mahnkopf (Steak) iz Berlina. Tovarna nogavic Jadran je leta 2001 naročila izdelavo velikega murala na Folnegovičevi ulici, fitness studio pa je za oglaševanje svoje dejavnosti na Veslački ulici prav tako uporabil velik slikovni grafit.

Writerji zadnje čase čedalje pogosteje poslikujejo zidove diskotek, videotek in kavarn (denimo kavarno Portal na Tkalčičevi), nemalo število pa se jih ukvarja z naročili za poslikavo avtomobilov, zasebnih fasad in stanovanj. Kljub temu pa je dizajniranje na prvem mestu komercialnega udejstvovanja zagrebških writerjev. Krešimir Buden (2Fast) je leta 1999 oblikoval kreditno kartico Zagrebačke banke, leto pozneje pa zunanjo površino hladilnikov Elektroluxa. Slaven Kosanović (Lunar) je do leta 2001 risal številna promocijska dela (za VIPnet, Aquarius records, Chromos itd.); leta 2001 je oblikoval plakat za mineralno vodo Jamnička; leta 2002 katalog modne revije visoke mode Linea Exclusive; za potrebe festivala uličnih dogodkov *Cest ist d' Best*, ki se je začel leta 2001 pod pokroviteljstvom zagrebških mestnih oblasti, pa redno oživlja Zrinjevac s svojim šarmantnim živalskim kraljestvom, tj. tablami in samostoječimi izdelki v obliki živali. Prav tako je leta 2003 oblikoval serijo mikic za sorazmerno novo hrvaško blagovno znamko Razorwear in pa serijo mikic Zagreb-wear in Smart Wear za podjetje Smart Shop. Slednje je tudi naziv ene izmed posebnih zagrebških prodajaln, kjer prodajajo kape, omenjene mikice in druge izdelke, okrašene s simboli hip-hop kulture, ki so jih oblikovali tukajšnji writerji.

Tekstovni grafiti

Drugi del zagrebške grafitarske scene so *tekstovni grafiti*, ki jih writerji-slikarji sovražijo. Tekstovni grafiti večinoma nastajajo ponoči, na zidovih hiš, najpogosteje v središču mesta, ko je, tako se vsaj zdi, nevarnost pomembnejša od kreacije. Gre za značilen način komuniciranja subkulturnih skupin^{8*} in mladine, s pomočjo katerega se pogovarjajo s širšo okolico in med seboj.

^{8*} Razen seveda grafitarske subkulture, ki za komuniciranje uporablja tage, bomberje, piece itd. (op. prev.).

Pojavnost, simboli in nosilci

Tekstovni grafiti so svojevrstna opozorilna »usta mesta«: nasmejejo nas, nas opominjajo, jezijo in opozarjajo mimoidoče na ulici. Tovrstno izpisovanje grafitov je zelo izrazito pri mlajših posameznikih, saj ne obstajajo mediji, ki bi bili v zadostni meri namenjeni zgolj mladim. Poleg tega je izpisovanje grafitov na javnih površinah prepovedano z zakonom, kršenje družbeno sprejetih norm in trganje prepovedanega sadja pa je za uporniško mladino vedno najslajše. Tekstovne grafite največkrat pišejo srednješolci. Toda tudi odrasli, ki občutijo družbeno in socialno ogroženost, podnajemniki, vojni invalidi in številni drugi, ki jih obremenjujejo problemi sodobne hrvaške resničnosti. V takšnih brezdušnih razmerah si s pisanjem dajejo duška.

Poznamo dva takšna pisca,^{9**} Danfo in Žaca. Eden izmed njiju priznava: »Pisanje sporočil je najboljši način, da se osvobodim napetosti. Najprej sem risal ljubezenska pisma punc, v zadnjem času pa izpisujem politične napise, ker nisem zadovoljen s trenutno oblastjo. Sicer lahko o težavah govorim s prijatelji, a se veliko bolje počutim, ko se izrazim javno. Grafite delam ponoči, poavadi okoli polnoči, ko se vračam domov z dela. Zelo sem vesel, ko kaj napišem na javnem mestu in naslednji dan to vidim.«

Na tukajšnjih prostorih so se tovrstni grafiti pojavili v času študentskih protestov konec šestdesetih let, kar odseva povezanost Hrvaške s takratnimi svetovnimi dogajanjmi ter željo izobražencev in mladine po večjem vplivu na družbene procese. Način izražanja v zgodnjih grafutih je bil stiliziran, nekoliko pridrušen. Pozneje, v poznih sedemdesetih, je »sestop v podzemlje« rodil »punkerski svetovni nazor«, ki je celostno določil mlado populacijo. Simbolika se je takrat razširila in trdovratno vztrajala v času in prostoru vse do današnjih dni.

Danes so največji delež tovrstnih s sprejem izpisanih sporočil politični simboli najrazličnejšega porekla: kljukasti križi (svastike), srp in kladivo (s kladivom, preoblikovanim v falus, denimo) ter stari in novi znaki, ki sugerirajo avtorjevo politično opredelitev ali politično skupino (denimo ustaška črka »U«). Kultura teh grafitov je še posebej posvojila en znak, anarhistični »A« v krogu, ki je, sodeč po zapisih z ulice, za nekatere »mati odpora in reda«. V osemdesetih so postajali izrazno zrelejši, poleg tega pa so se začeli zatekati tudi k družbeno bolj nezaželenim simbolom, ki jih je takratna socialistična oblast označevala kot uvoz z »degeneriranega Zahoda« (denimo črne peterokrake zvezde s pripisom »Underground resistance«). Takrat so izpisovanje grafitov izenačili z družbeno nesprejemljivim delinkventnim obnašanjem. Res je, grafiti so se takrat začeli izmikati nadzoru in prerasli v znamenje konflikta med kulturo in subkulturo. Vsak grafit je postal svojevrsten »eye-opener«.

Jezik, struktura in klasifikacija

Jezik tekstovnih grafitov je mešanica mladinskega slenga (»žargona«, »argoja«), raznih amerikanizmov, izrazov, ki izhajajo iz ekološkega in mirovnega gibanja, specifičnih izrazov raznih

^{9**} Avtor v izvirniku pravi, da tako kot pri grafitarski subkulturi »tudi tu obstaja kategoriziranje teh nočnih ptic: obstajata 'writer' (pisec; najnižji rang, tisti, ki po vertikalnih površinah, npr. uličnih tablah, smerokazih itd. izpisuje svoje ime, ki ga želi dodelati v tipičen grafični simbol 'tag') in 'bomber' (bombaš, ki svojo dejavnost 'writinga' izvaja na nevarnih krajih in v nevarnih situacijah).« (op. ur.).

»poperjev«, »punkerjev«, »darkerjev«, »skinov« in »raperjev«. To je jezik, ki se ukvarja s preoblikovanjem besed in poigravanjem z njimi. Uporablja sredstva tradicionalne kulture pisanja: antitezo, elipso, paralelizem, rimo ipd. Tvorci tega jezika kombinirajo nekatere obče znane citate ali pa posamezne citate parafrazirajo z žargonom (obče znani del poudarijo, a ga ravno z izvzetostjo tudi zbanalizirajo). Po mnenju nekaterih je ta jezik bolj human kot denimo jezik »ortodoksnih levičarjev«, jezik oglasov, socialnih služb in televizije. Takoj je tudi postal predmet proučevanja profesorjev lingvistike in študentov kroatistike. Za cilj so si zastavili zbrati čim več zapisanih grafitov, ne upoštevajoč čas in kraj njihovega nastanka, še manj pa načine njihovega vizualnega oblikovanja.

Ugotovili so, da tekstovni grafiti nastajajo v kratkih oblikah. Najbolj dominanten je aforizem (razlog za to lahko najdemo v ilegalnosti početja: piscem vedno primanjkuje časa). Aforizem je vedno zbito in zgoščeno izražena duhovita misel o življenju in svetu, je kratek stavek, poln smisla. Odkrili so štiri osnovne načine uporabe aforistične oblike: prevzemanje celotnega aforizma (znanega ali neznanega avtorja); opazke na razne situacije ali t. i. »situacijske duhovitosti«; »igre s predlogom« ali »igre z zgledom«; ter izvirno aforistično sporočilo z izredno širokim tematskim repertoarjem.

Najdemo tudi sentence, izreke moralnega značaja, modre misli. Pogosti so tudi slogani, gesla in kratice ter zgoščeni stavki propagandnega značaja. Redno se pojavljajo tudi navidezni nonsensi in čisto pravi nesmisli. A eno je gotovo: čeprav so daleč od literature, nas ti grafiti zabavajo, provocirajo in spodbujajo k razmišljanju.

Mesta, prostori in teme

Tekstovni grafiti so incidenti v prostoru ulice; intervenirajo, da bi prečistili zavest zaspanih pripadnikov skupnosti. So pojav, ki spremlja gibanje za varstvo človekovih pravic in narave, so trenutni poziv, navdihnjenje ali spodbuda za delovanje v imenu ohranjanja svobode in integritete posameznika. V Zagrebu jih izpisujejo večinoma po zasebnih stavbah v središču mesta, ob najbolj prometnih ulicah (Frankopanski, Savski, Draškovičevi, Vlaški in Vodnikovi), na križiščih in tramvajskih postajališčih. Zapisani so z velikimi tiskanimi črkami (včasih v kombinaciji z malimi pisanimi, vendar tako, da velike črke poudarjajo glavni smisel sporočila), in sicer v višini oči, da jih lahko čim lažje opazimo in pazljivo preberemo. Pojavljajo se tudi na večjih mestnih trgih (Rooseveltovem, Jelačićevem in na Trgu žrtev fašizma ter na Ćirilometodski ulici na Gornjem gradu). V tem primeru jih izpisujejo na objektih javnih mestnih služb, bankah, ministrstvih, Hrvaški gospodarski zbornici, Mestnem svetu itd. Najdemo jih tudi na mestnem obrobju, Mostu slobode, nadvozih v Utrini in Trnskem, največ pa v frekventno obljudenih podhodih za pešce v Novem Zagrebu, še zlasti na Aveniji Dubrovnik. Poleg tega prekrivajo tudi zasebne garaže politikov in velike jumbo plakate, katerih pomen se posledično z dopisovanjem zelo pogosto spremeni.

Življenje, živeti in ljubiti (ter prva oseba teh in podobnih glagolov v sedanjiku) so najpogostejše besede v tekstovnih grafitih. Politika in seks pridobita v tekstovnih grafitih široka

razmerja in doseg; z obema se ti grafiti brezkompromisno poi-gravajo, bodisi s pomočjo povzdigovanja ali očrnenja. Posebno »domovinska vojna« je postala tarča takšnih razmišljanj. To je bil čas, ko so tekstovni grafiti postali bolj uradni, bolj sprejemljivi; postali so pravi barometer družbenega dogajanja.

Ob obilici v vojnem kontekstu nastalih narodnobuditeljskih in nacionalističnih grafitov¹⁰ nikakor ni manjkalo tudi pacifistično-sarkastičnih. Sloviti grafit »BOLJE RUKA NA PICI NEGO NA STROJNICI« se je v Zagrebu prvič pojavil poleti leta 1991 (glej Ključanin in Senković, 1993) na kovinskem

nosilcu nadvoza Utrine-Travno. Njegova struktura je povezana s strukturo pregovora »Bolje vrabec v roki kot golob na veji«. Še nakateri drugi grafiti so se pojavili na omenjenem nadvozu in Mostu slobode na Savi, med njimi tudi grafit »AKO OČETE / DA VAM DECA / SPAVAJU KO / ZAKLANI / NOŽEVI« (podpisan MEDO SARAJEVO). Nad njim je napisan grafit »SMRT FAŠIZMU / SLOBODA ČELIK / 1 : 0«. ¹¹ V novejšem času smo na Maksimirski našli jednat zapis »NEMOJ SRAT / SABOTIRAJ RAT!«.

»Čisti« politični grafiti so zvesto odslikavali družbeno in politično dogajanje, ki smo ga lahko tudi sami vsak dan spremljali prek medijev. Na Rooseveltovem trgu 2 je bil leta 1994 napisan grafit »SAČUVAJMO ĐON OBRAZ« s črnimi črkami, podpis »Nebuloz« pa z zelenimi. Na Jadranskem mostu smo lahko leta 1995 prebrali sporočilo »DRUŽE FRANJO, / MI TI SE / KUNEMO!«, ki mu je bila dodana rdeča peterokraka zvezda, na klasični gimnaziji na Križaničevi 4a pa je leta 1996 nekdo nasprejal »TUĐMAN JE BOG«. Iste leta se je v predelu Trnje pojavil grafit »MORAMO BITI SVIJESNI / GDJE ŽIVIMO« (z dodano izrisano nasmejeno glavo avtorja Punkija), ki mu je nekdo pripisal »U TRNJU«, v samem središču mesta, na Draškovičevi, pa se je pojavil črn napis »ON JE JEDNOSTAVNO POLUDIO OD VLASTI!« s podpisom »Nebuloz co.«.

Leta 1996 se je zgodil tudi eden največjih protestov proti Tuđmanovemu režimu, saj so takrat oblasti poskušale onemogočiti delovanje priljubljenemu zagrebškemu Radiu 101. Zato se je 21. novembra na Trgu bana Jelačića zbralo okoli 100.000 ljudi, na Opatovini in na Zvonarnički ulici (pred vhodom v park Ribnjak) pa so se pojavili šablonski grafiti v rdeči in črni različici, denimo »MI SMO / JEDAN / 101«; »NEMAMO ZAGREB. / NEMAMO DINAMO / NEMAMO 101 / KAJ IMAMO?«; »DIJELI NAM / MANDARINE / A OD NAS RADI / BANANU« (s pečatom Radia 101 ob strani); »POGLAVNIK« (z glavo predsednika Tuđmana); »SITNA RIBA« (s sliko raka, na čigar ledjih je narisana Tuđmanova glava, ob strani pa podpis »Sogel Art«).¹²

Na velik denarni dolg do upokojencev, ki je še danes velik kamen spotike med njimi in vlado, je leta 1996 nasproti Mestnega sveta opozarjal grafit »MI UMIROVLJENICI SMO GLADNI

¹⁰ »SRBE NA TUŽNE VRBE«; »VUKOVAR SVETINJO«; »VUKOVAR I DUBROVNIK – NEPOKORENI HRVATSKI GRADOVI«; »NITI ISPLJUVAK KRVI / NEĆE UGROZITI ŽELJU ZA SLOBODOM«.

¹¹ Podobnega (»Smrt fašizmu, Sloboda Velež 3 : 0) najdemo v eni izmed Vrsalovićevih (1999; 2000) knjig.

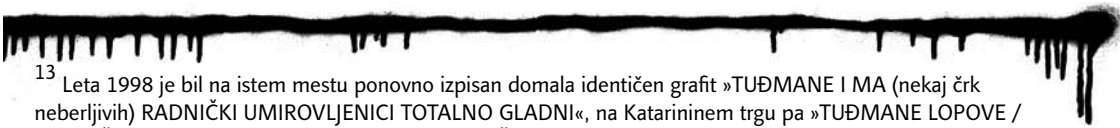
¹² V istem letu je Punky nasprejal grafit »NE TREBAMO POLITIKU I KRV / SAMO PIVE I PARIZERA«; »BOLJE ABORTUS NEGO PRIVATNICIMA RADNA SNAGA«; »NASILJE, PROFIT, RED – NORMA DRUŠTVA / NEMA SLOBODE (ki ga poleg nasmejene glavice spremlja tudi napis »ANARCHI« s črko A v krogu).

/ NEMOJTE GLASATI ZA HADEZE«. ¹³ Pozneje sta se na Ulici Ivana Lučića pojavila grafi-
ta »LJUDI, PROBUDITE SE / SKINIMO GOVNARE SA / VLASTI! / DOLJE FRANJO I
PARTIJA!« in »HDZ=hrvatsku debelo zajebali / TUĐMANOLIKI / MAJMUNU«.

Poleg »čistih« političnih grafitov je v Zagrebu največ t. i. športnih grafitov, ki se nanašajo
predvsem na nogometni klub Dinamo. Na letni skupščini kluba 25. junija 1991 so namreč
klubu spremenili ime v NK HAŠK-Gradanski, toda 1. maca 1993 so ime kluba zopet uradno
spremenili, tokrat v Croatia. Navijaške skupine Bad Blue Boys (BBB) so to sprejele z vehe-
mentnim neodobravanjem. Tako smo lahko že leta 1994 na Draškovičevi prebrali »DA JE
SLOBODA I DEMOKRACIJA / BIO BI DINAMO A NE 'CROATIA'«. ¹⁴

Leta 1999, v času vrhunca bančne krize na Hrvaškem, ko se je bančni sistem domala zrušil
in so varčevalci »jurišali« na okenca Glumine, Komercijalne in Županijske banke, je prišlo
do policijske preiskave bančnega poslovanja, a nihče izmed lastnikov bank ni bil obsojen.
Zaradi tega dogodka in siceršnjega vznika zavesti o delovanju globalnega kapitalizma so se v
Zagrebu začeli pojavljati grafiti anarhističnih skupin in gibanja za pravičnejšo globalizacijo ter
nasprotnikov vstopa Hrvaške v zvezo Nato: »RAZBIJMO BANKE I KONCERNE!« (z dodano
črno peterokrako); »NEMA RATA IZMEĐU NARODA, NEMA MIRA IZMEĐU KLASA!«;
»MALOGRAĐANSKI SISTEM – GENOCID DUHA«; »NOVI SVIJET NOSIMO U
SRCIMA«; »RUKA RUKU MIJE BEZ VLASTI«; »Reci / NE / NATO«; »ne / NATO / paklu!«;
»SMRT FAŠIZMU (z rdečo) / SLOBODA SE RAĐA SMRĆU DRŽAVE (s črno)«; »BEZ
BOGA BEZ GOSPODARA« (z anarhističnim A) itd.

Alternativne državljanske iniciative (gibanje za človekove pravice, gibanje za pravice živali,
ekologi, istospolno usmerjeni itd.) so si konec devetdesetih let v javnosti pridobivale čedalje večjo
pozornost in vpliv. V Draškovičevi se je tako leta 2001 pojavil grafit, zapisan z zeleno, ki je trdil
naslednje: »SMISAO MOG ŽIVOTA NIJE TVOJA BUNDA!!! / A TAKO JE MEKA«, nekdo
drug pa je prečrtal besedo »MEKA« in pripisal »DLAKAVA«. V enem izmed podhodov Avenije
Dubrovnik pa je bilo mogoče leta 2003 posneti grafit »MESO JE UBOJSTVO / POSTANITE
VEGETARIJANCI«. Tudi feministično in lezbično gibanje je odgovorno za nastanek grafitov
v Zagrebu, denimo »ŽENE / U / KUHINJE« (na ulici Grada Vukovara leta 1996) ali »NE
ŽELIM POTRATITI CIJELI SVOJ ŽIVOT PEGLAJUĆI TVOJE GAĆE«. ¹⁵ Leta 2003 sem
na Savski cesti posnel jumbo plakat z oglasom za ženske kopalke Beti, čez fotografijo mladega

¹³ Leta 1998 je bil na istem mestu ponovno izpisan domala identičen grafit »TUĐMANE I MA (nekaj črk
neberljivih) RADNIČKI UMIROVLJENICI TOTALNO GLADNI«, na Katarininem trgu pa »TUĐMANE LOPOVE /
RADNIČKI UMIROVLJENICI / GLADNI« in »RADNIČKI UMIROVLJENICI / GLADNI«.

¹⁴ V istem času tudi »DOBAR TOVAR / MRTAV TOVAR / B.B.B.«, kasneje pa še »I ZNAJ, DA BOG / ZNA
ZA SVETO IME TO / SVETO IME DINAMO / I U NEBO S NJIM / I U PAKAO / B.B.B. I dinamo / Đuro the
RIPPER!«; »DINAMO / GABI / ZAGI«, ki je aludirala na Univerzijado; nadalje »PROLAZI SVE, TONČI, FRA-
NJO, HDZ / AL' DOK HRVATI POSTOJE dinamo SVETINJA OSTAJE« s podpisom »BRADA«; »VRATITE NAM /
DINAMO« (DINAMO so izpisali s podvojenimi črkami, črko O pa spremenili v strelsko tarčo, obkroženo s tremi
črkami B); »VOLIM TE / MAMA AL / NE VIŠE / OD DINAMA / ČRNOMEREC / d. d.« itd.

¹⁵ Temu grafitu je kasneje nekdo pripisal »ONDA IH / SKINI / I ZARADI!«, med tema dvema grafitoma pa se
pojavlja z drugačno barvo izpisano ime »Lunar«, pri katerem je črka a obkrožena s krožnico. Stipe Botica je to
grafitarsko komunikacijo zabeležil v svoji knjigi *Suvremeni hrvatski grafiti* (Botica 2000: 189), objavil pa jo je
tudi na njeni naslovnici.

dekleta, ki je bila na plakatu, pa je nekdo z rdečo napisal »NOBODY KNOWS I'M A LESBIAN«. ¹⁶

Pristojnosti mednarodnega sodišča za vojne zločine v nekdanji Jugoslaviji, ki so ga – tudi na predlog Republike Hrvaške – ustanovili leta 1993 v Haagu, je hrvaška oblast odkrito pritrdila, zato je parlament leta 1996 sprejel tudi ustavni zakon o sodelovanju s tem sodiščem. Sodišče za vojne zločine je do februarja 2003 pripravilo 126 javnih obtožnic, od katerih jih je triindvajset za vojne zločine obtoževalo osebe, ki so v vojni delovale na strani Hrvaške. Med njimi so bili tudi generali Mirko Norac, Ante Gotovina in

Janko Bobetko, kar je osupnilo velik del hrvaške javnosti, ki je menila, da so bili prav ti generali med najbolj zaslužnimi za zmago v »domovinski vojni«. V tem času je nastalo veliko grafitov v podporo omenjenim generalom. Ker je bila ena izmed prič pred mednarodnim sodiščem tudi hrvaški predsednik Stipe Mesić, smo leta 2000 lahko prebrali zapis »ISUS JE IMAO JUDU, A HRVATI / MESIĆA«. Leta 2001 se je na Trgu kralja Tomislava pojavil rdeč grafit »HRVATSKI VITEZOVI NEBOJTE SE, I STEPINCU SU SUDILI!«, na Miramarski pri podvozu »PAPA JE MOLIO ZA HRVATE / NADAM SE DA NEĆE I NJEGA U HAAG!«, na Strossmayerjevem sprehajališču (na grajskem stolpu Lotrščak) pa »SVI SMO / MI / CARLA DEL PONTE«.

Poleg državnih oblasti je tudi Cerkev, kot institucija, postala stalna tarča grafitarjev. Leta 1996 so na sakralni objekt v Frankopanski ulici napisali »CRKVA JE POSTALA SAMO INSTITUCIJA« (dodali so črko A v krožnici). Na Branimirjevi je leta 2003 nastal grafit »VJERONAUK U JAVNI PRIJEVOZ«, zapisan z modro. Po drugi strani pa sta se leta 2004 na Savski ulici na velikem jumbo plakatu, ki je pod geslom *Ljubezen poganja svet* napovedoval edinstveno meditacijo s Sri Sri Ravi Shankarjem, pojavila sporočila »EVO KAKO MLADI / ZAVRŠE U SEKTAMA« in v Shankarjevo obličje usmerjena puščica z napisom »LAŽNI BOG«.

Nekaj grafitov je bilo posvečenih tudi tematiki mamil; večinoma so jih na zanimiv način sprejali na zidove otroških vrtcev in osnovnih šol. Na Koturaški (osnovna šola Tina Ujevića) smo 1995. prebrali »PLEŠITE ČISTI BEZ DROGE« (nekdo je dopisal »PERITE / ZUBE / PERITE / NOGE«), na Trakošćanski (otroški vrtec Trešnjevka) pa »MAMA JA SAM NARKOMAN I MENI JE DOBRO« s spodaj izrisano glavo avtorja »Punkija«. Leta 1996 sem na Jezuitskem trgu posnel grafit »DOLJE DROGA ŽIVJELI ČEVAPI«, na Rotorju (v Savskem gaju) pa velik grafit »OD KOLJEVKE PA DO GROBA / NAJLJEPŠE JE KAD SE / DROGA PROBA / SAVSKI GAJ / LSD«, zapisan z modrimi črkami in ozaljšan s sliko injekcije. Leta 1999 se je na dvorišču osnovne šole Miroslava Krleže na Kaptolu pojavilo sporočilo »JEBO SEX, DROGU, ROCK'N'ROLL / MOJA KULTURA ME BOLJE FURA / IVA, PIVA i GOTIVA« s podpisom »by TARGET«, na otroškem vrtcu Vladimir Nazor na Rapski ulici pa nekoliko bolj »filozofski« zapis »BOLJE ŠKEMBA OD PIJAĆE / NEGO KVRGA OD ŠTIHAĆE«. Pred kratkim pa smo na Ulici Side Košutić v Stenjevcu lahko prebrali tudi tole: »LJUDI, NAJTE TROŠIT DROGU / VINO ISTO HIĆE Z NOGU«. Istega leta se je na Horvaćanski cesti nekdo vprašal »IMA

¹⁶ Hrvaški homoseksualci so začeli javno kampanjo za svoje pravice, imenovano Gay Pride Zagreb, junija 2002, in sicer s svojim prvim javnim defilejem po ulicah prestolnice. Leta 2004 je bilo na Mihanovićevi mogoče uzreti sporočilo iz velikih črnih črk »BODY / LANGUAGE / NAJBOLJE KUŽE / PEDER!«.

LI SHITA, JARUN SE PITA?«. Na stavbi na Savski cesti 6 pa je leta 2001 nastalo rdeče sporočilo »JEBEŠ CEDEVITU / BEZ THC MINERALA / Milo Dijete«.

Ta daljši prikaz bom končal z duhovitostmi, šalami, nesmisli in nonsensi. Tudi za nesmisle moraš imeti smisel. Tisti, ki nima smisla za nesmisle, nima smisla niti za »smisle«, tj. za paradoksnu združevanje nezdružljivih pomenov, za preprosto igro besed in ustvarjanje novih besed. Na Aleji pomoraca v Sigetu še vedno lahko preberemo že nekoliko zbledeli grafit »MI O VUKU / A RAK NA PLUĆA«.

Leta 1996 je Nebuloz co. »ukradel« in z zeleno zapisal že znani grafit »VOLIM ŠALU NASTRANU«. ¹⁷ Na Jarunu sem leta 1999 posnel grafit »Da nema tata, / nebi bilo mama«. ¹⁸ Na dvorišču Akademije likovnih umetnosti (Ilica 85) je prav tako leta 1999 sam »BATMAN« ocenil: »STRIP JE MRTAV«. Še posebej so šaljivi »šolski grafiti«, kot je tisti z dvorišča Osnovne šole Miroslava Krleže »BOJE PAST TRAVU / NEGO RAZRED«. Leta 2001 je anonimni šolar na Svetem Duhu 24, v bližini Osnovne šole Pavleka Miškine, z rdečimi črkami napisal »SMRT FAŠIZMU – SLOBODA UČENICIMA«. Ne nazadnje, v enem izmed podhodov Avenije Dubrovnik je neki grafitar leta 2004 zapisal »NOĆU JE HLADNIJE NEGO VANI«. ¹⁹

Kaj na koncu reči o grafitih, če ne to, da se strinjamo s pariškim kulturnim teoretikom Frankom Popperjem (1975), ki je že zdavnaj v svoji knjigi *Art-Action and Participation* poskušal umestiti pojav grafitov med takratne umetniške tokove. Umestil jih je v ključni trenutek padca modernistične tradicije, med *konceptualno umetnost* (ki je izšla iz postdadaizma in pop arta) in *kinetično umetnost* (ki je izšla iz postbauhausa in postkonstruktivizma), natančno na sredino, ob poster art in prop art, na sledi *politični umetnosti* (postsocialni umetnosti), za katero je bilo ključno sodelovanje opazovalcev. Popper v grafitih gotovo ni videl nove oblike izražanja, temveč izraz ogromne kreativne moči vseh družbenih in etničnih skupin. Po njegovem so grafiti gotovo pripomogli k nastanku in rasti *demokratske umetnosti* in kot takšni niso (bili) nikoli antiart.

Prevod in priredba Gregor Bulc

¹⁷ V nekoliko spremenjeni različici (»Vojska je samo šala. Šalu na stranu!«) ga je objavil tudi Petar Lazić (1989).

¹⁸ Enakega je na istem mestu, toda že leta 1997, posnel tudi Stipe Botica (2000).

¹⁹ Enakega je že pred tem objavil Zdravko Bonifačić (2003).

Literatura

- BONIFAČIĆ, Z. (ur.) (2003): *Grafiti*. Zagreb, Zagrebačka naklada.
- BOTICA, S. (2000): *Suvremeni hrvatski grafiti*. Zagreb, naklada P. I. P. Pavičić.
- KLJUČANIN, A., SENJKOVIĆ, R. (1993): *Hrvatski ratni grafiti*. Zagreb, ZRI–šport.
- LAZIĆ, P. (1989): *Nemački grafiti*. Beograd, Biblioteka Pana Dušickog.
- POPPER, F. (1975): *Art-Action and Participation*. London, Studio Vista.
- VRSALOVIĆ, V. (1999): *Grafiti i Co*. Rijeka, samozaložba.
- VRSALOVIĆ, V. (2000): *Grafiti i Co*. Rijeka, samozaložba.